

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ "ΚΕΝΤΡΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ" ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Δήμητρα Κογκίδου, Καθηγήτρια στο Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ.

1. Διάσταση του φαινομένου της μονογονεϊκότητας

Η Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης ορίζει τη μονογονεϊκή οικογένεια ως οικογένεια στην οποία "ένας γονιός, χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά ίσως μαζί με άλλα άτομα (π.χ. τους γονείς του/της), ζει μαζί μ' ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί εξαρτημένο απ' αυτόν".

Η μονογονεϊκή οικογένεια δεν αποτελεί πάντοτε μόνιμη ούτε, υποχρεωτικά, μακροχρόνια μορφή οικογένειας για τα μέλη της. Δηλαδή, περισσότερα άτομα διαβαίνουν "το κατώφλι της μονογονεϊκότητας" απ' όσα δείχνουν οι καταγραφές, όποιον ορισμό μονογονεϊκότητας κι αν έχουν αυτές ως βάση¹. Η συντριπτική πλειοψηφία των μόνων γονέων είναι μητέρες.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση το ποσοστό των νοικοκυριών με ένα τουλάχιστον παιδί κάτω των 16 ετών που θεωρούνται μονογονεϊκά, το 1990-91, κυμαίνεται από 20,4% στη Δανία έως 5,7% στην Ελλάδα (βλ. Πίνακα 1: Μονογονεϊκές Οικογένειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση).

Στις Η.Π.Α. οι δημογράφοι εκτιμούν ότι περισσότερα από τα μισά παιδιά που γεννήθηκαν στη δεκαετία του '80 θα ζήσουν για κάποιο διάστημα σε μονογονεϊκά νοικοκυριά με μόνη-μητέρα μέχρι την ηλικία των 18 ετών. Η μέση διάρκεια παραμονής των παιδιών σε μονογονεϊκές οικογένειες είναι 6 χρόνια, ενώ για τα παιδιά των ανύπαντρων μητέρων αυξάνεται σε 10 (Garfinkel and McLanahan 1994).

Το 1990 που διεξήχθη η έρευνα του Ευρωπαϊκού Προγράμματος "ΦΤΩΧΕΙΑ 3", οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούσαν το 10% του γενικού πληθυσμού της περιοχής Ελευθερίου/Κορδελιού - Ευόσμου - Μενεμένης στη Δυτική Θεσσαλονίκη².

1. Για τον ορισμό της μονογονεϊκής οικογένειας και τις διαφορετικές προσεγγίσεις στην καταγραφή του φαινομένου στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης βλ. Κογκίδου Δήμητρα, 1995, σσ. 23-34.
2. Σχετικά στοιχεία στο Τσιτάκαλος Γ. 1990 και Κογκίδου Δ., Πανατζής Π. 1990.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1

Μονογονεϊκές Οικογένειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Κράτος	Μονογονεϊκές οικογένειες 1990/91 %	Μονογονεϊκές οικογένειες με παιδιά κάτω των 6 1990/91 %	Μονογονεϊκές οικογένειες με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 16 1990/91 %
Βέλγιο	14,1	14,9	14,6
Δανία	8,5	13,5	20,4
Γερμανία	11,5	14,3	15,4
Ελλάδα	7,6	3,2	5,7
Ισπανία	10	-	6
Γαλλία	10,4	8,3	10,8
Ιρλανδία	15	8,8	10,7
Ιταλία	11,8	-	-
Λουξεμβούργο	12,7	10,5	12,3
Ολλανδία	10,1	11,2	12,2
Πορτογαλία	9,2	6,1	9
Ηνωμένο Βασίλειο	13,5	19,2	19

2. Μέγεθος της φτώχειας και του αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών

2.1. Ορισμός της φτώχειας

Η δυσκολία του ορισμού της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί ένα συνηθισμένο φαινόμενο στο χώρο της πολιτικής και ταυτοχρόνως στον ακαδημαϊκό χώρο. Όταν άρχισε η εφαρμογή των προγραμμάτων "ΦΤΩΧΕΙΑ 3", το 1990 -το Κέντρο Οικογένειας αποτελούσε μία από τις δράσεις του-, οι δράσεις εμφανίζονταν σε εθνικό επίπεδο κάτω απ' αυτό τον υπέρτιτλο και τον χαρακτηρισμό ως "πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των λιγότερο ευνοημένων ομάδων". Κατά τη διάρκεια εφαρμογής των πρότυπων δράσεων, η Κοινότητα μετακινήθηκε από την έννοια της φτώχειας σ' αυτήν του κοινωνικού αποκλεισμού και υπογράμμισε τη σημασία του κοινωνικού αποκλεισμού διαχωρίζοντάς τον από τη φτώχεια³.

Αν θελήσουμε να ανάγουμε το σχεδιασμό του δικού μας προγράμματος σε ένα από τα γνωστά μοντέλα, τότε ως πλησιέστερο μπορεί να θεωρηθεί εκείνο που περιγράφει πλούτο και φτώχεια τόσο ως ποσότητα των απαραίτητων για την επιβίωση οικονομικών εφοδίων όσο και ως βαθμό απορρόφησης δημόσιων και κοινωνικών αγαθών. Ως κατάσταση φτώχειας πρέπει να θεωρείται ακόμη και ο "απλός" αποκλεισμός των ανθρώπων από τη διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών, που προσφέρονται σε σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης ύπαρξης - τομείς όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία, η ψυχαγωγία, οι κοινωνικές σχέσεις, οι πολιτιστικές δραστηριότητες κ.λπ. (Τσιάκαλος και Κογκίδου 1990).

Οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν μία κατ' εξοχήν "μη ευνοημένη ομάδα", όπου η φτώχεια δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της έλλειψης επαρκών εισοδηματικών πηγών. Υπάρχουν και άλλα χαρακτηριστικά που μπορεί να θεωρηθούν ως κατάσταση φτώχειας ή να προοικονίσουν διολίσθηση σε κατάσταση φτώχειας. Η απορρόφηση, δηλαδή, δημόσιων και κοινωνικών αγαθών αποτελεί τις περισσότερες φορές προϋπόθεση για την εξασφάλιση επαρκών οικονομικών εφοδίων και, αντιθέτως, η έλλειψή τους συχνά αποτελεί συνοδευτικό γνώρισμα ή και γενεσιουργό αιτία της οικονομικής ανέχειας.

3. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εισήχθη επίσημα από τον Πρόεδρο της Κοινότητας J. Delors το 1993 (βλ. CEC, *European Social Policy Options for the Union* (Green Paper), Brussels 1993). Όπως αναφέρεται όμως από τον Bruto da Costa (1994), "πριν ακόμη εισαχθεί η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ο αποκλεισμός ήταν μια από τις έννοιες του προγράμματος καθώς η επίλυση των προβλημάτων που επρόκειτο να επιχειρηθεί ήταν μέσα από τη διαδικασία της ένταξης (η οποία είναι το αντίθετο του αποκλεισμού)".

Οι εμπειρογνώμονες του Παρατηρητηρίου για τον κοινωνικό αποκλεισμό (βλ. European Community Observatory on national policies to combat social exclusion, 1991) ορίζουν πρωτίστως τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών, δηλαδή ότι κάθε πολίτης έχει δικαίωμα σ' ένα συγκεκριμένο βιοτικό επίπεδο και να συμμετέχει στους κύριους κοινωνικούς και εργασιακούς θεσμούς στην κοινωνία.

2. 2. Διαστάσεις της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών

Η εικόνα που έχουμε απ' όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ότι τα μονογονεϊκά νοικοκυριά εμπίπτουν στα νοικοκυριά με το χαμηλότερο εισόδημα στην εισοδηματική κλίμακα⁴. Αναλυτικά στοιχεία για το επίπεδο του εισοδήματος και τις εισοδηματικές πηγές ορισμένων μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα υπάρχουν από την έρευνά μας στο πλαίσιο του προγράμματος "ΦΤΩΧΕΙΑ 3" στη Δυτική Θεσσαλονίκη το 1990. Σύμφωνα με αυτά, οι μονογονεϊκές οικογένειες ανήκουν στο φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού της περιοχής⁵.

Περίπου τα μισά παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών στις Η.Π.Α. ζουν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας (U. S. Bureau of the Census, 1993). Το χαμηλό εισόδημα είναι η ακραία μορφή οικονομικής ανασφάλειας που βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες στις Η.Π.Α., ενώ το ασταθές εισόδημα είναι συνήθης συνθήκη. Πολλές διαζευγμένες μητέρες έχασαν ένα μεγάλο ποσοστό του εισοδήματός τους, ακόμη κι αν δεν έπεσαν κάτω από το όριο της φτώχειας (Duncan and Hoffman 1985)

Η κυριότερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι η επίτευξη ή η διατήρηση ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης, στην καλύτερη εκδοχή με μια εισοδηματική πηγή από την απασχόληση του μόνου-γονιού. Προς την κατεύθυνση αυτή δε βοηθά ιδιαίτερα το σύστημα παιδικής προστασίας, γιατί δεν καλύπτει επαρκώς τις αυξημένες ανάγκες για φροντίδα των παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών. Ο κίνδυνος διολίσθησης στη φτώχεια με περιορισμένες δυνατότητες εξόδου είναι αρκετά μεγάλος εξαιτίας της δυσμενέστερης θέσης των γυναικών/μόνων-γονέων στην αγορά εργασίας, την περιορισμένη εμβέλεια της κοινωνικής ασφάλισης ή της κοινωνικής βοήθειας και των διατροφών που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν ένα επαρκές εισόδημα για την κάλυψη των αναγκών των μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Το γεγονός ότι η εισοδος στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας συνδέεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, με αλλαγές στο ποσόν του εισοδήματος που έχει η οικογένεια επιφέρει ορισμένες αλλαγές και στον τρόπο ζωής, όπως αλλαγή κατοικίας, αλλαγές στα σχήματα κατανάλωσης, αλλαγή κοινωνικού περιβάλλοντος, απώλεια ορισμένων καταναλωτικών ειδών, νέοι διακανονισμοί για την παιδική προστασία, περιορισμούς ή απώλεια ορισμένων κοινωνικών αγαθών κ.ά. Οι περιορισμοί που θέτουν οι νέοι οικονομικοί όροι, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, δημιουργούν σταδιακά μια αποκοπή από την κοινωνική ζωή⁶. Ο στιγματισμός εξαιτίας της φτώχειας και της μονογονεϊκότητας μπορεί να επιτείνει τον κοινωνικό αποκλεισμό και να περιορίσει τις δυνατότητες εξόδου εξαιτίας, επί πλέον, και του αυτοαποκλεισμού του μόνου-γονέα από τα δυναμικά κοινωνικά υποστηρικτικά δίκτυα. Σε πολιτικό επίπεδο, οι μόνι-

4. Για εκτενή ανάλυση βλ. Κογκίδου Δήμητρα 1995, σσ. 441-450 και 569-595.

5. Σχετικές αναφορές στο Τσιάκαλος Γ. 1990 και Κογκίδου Δ., Πανταζής Π. 1990.

6. Στην έρευνά μας για τις μονογονεϊκές οικογένειες στη Δυτική Θεσσαλονίκη καταδείχτηκε ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες συμμετέχουν εμφανώς λιγότερο στην κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική καθημερινή ζωή από τον υπόλοιπο γενικό πληθυσμό. Βλ. Τσιάκαλος Γ. 1990 και Κογκίδου Δ., Πανταζής Π. 1990.

γονείς - ιδιαίτερα αυτοί με χαμηλά εισοδήματα - αποκλείονται από τη λήψη αποφάσεων, καθώς δεν έχουν καμιά πολιτική ισχύ ως ομάδα πίεσης και χαμηλή εκπροσώπηση στις γυναικείες ομάδες.

Η φτώχεια, λοιπόν, έχει πολλές διαστάσεις: οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική. Οι διαστάσεις αυτές αναδείχτηκαν κατά την υποκειμενική εκτίμηση των συνθηκών διαβίωσης που έκαναν οι ίδιες οι μονογονεϊκές οικογένειες και αποδείχτηκαν από την καταγραφή των συνθηκών διαβίωσης σε όλους τους τομείς που διεξήγαγε το πρόγραμμα "ΦΤΩΧΕΙΑ 3".

3. Πολιτική για τις μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που επηρεάζουν τη συγκρότηση και εφαρμογή αποτελεσματικής πολιτικής για τις μονογονεϊκές οικογένειες, κατά την άποψή μας, είναι η ελλιπής πληροφόρηση για την κοινωνική πραγματικότητα των μονογονεϊκών οικογενειών ως συγκεκριμένης κατηγορίας και το γεγονός ότι δεν είναι πολιτικά ιδιαίτερα ορατές. Τα στοιχεία αυτά σε συνάρτηση με άλλα χαρακτηριστικά που διέπουν το σχεδιασμό και την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής γενικά αλλά και ειδικότερα αυτής της οποίας αποδέκτης είναι οι γυναίκες και η παιδική ηλικία στην Ελλάδα, τις αδυναμίες της πολιτικής κατά τομείς, μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε την ικανότητα αυτής της πολιτικής να ικανοποιήσει τις υπάρχουσες ανάγκες και να υποστηρίξουμε ότι αυτή η πολιτική δημιουργεί ανισότητες που αποβαίνουν εις βάρος των μονογονεϊκών οικογενειών.

Κυρίαρχος σε όλο το φάσμα των προνοιακών υπηρεσιών είναι ο επιδοματικός χαρακτήρας, ο οποίος έχει αποδειχτεί ότι είναι σε όλες τις περιπτώσεις αναποτελεσματικός. Η αναποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου μέτρου, ιδιαίτερα για τις μονογονεϊκές οικογένειες, αυξάνεται από τη συγκεντρωτική διοίκηση των υπηρεσιών που την παρέχουν, την απουσία συντονισμού, τη μη αξιοποίηση όλων των εξειδικευμένων στελεχών τους, την έλλειψη προγραμμάτων που υιοθετούν μια κοινοτική διάσταση και τη μη συμμετοχή των μόνων-γονέων⁷.

Ζητούμενο, συνεπώς, είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση μιας κοινωνικά δίκαιης πολιτικής που θα στηρίζει τη μονογονεϊκή οικογένεια κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μη μειωθούν τα ατομικά κίνητρα και η δυνατότητα ατομικών επιλογών, ενώ ταυτόχρονα θα δίνει τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός δικτύου που θα είναι αποτέλεσμα της ατομικής αλλά και δημόσιας προσπάθειας.

7. Οι όποιες διαφοροποιήσεις υπάρχουν οφείλονται σε μεμονωμένες πρωτοβουλίες στελεχών ή τμημάτων μέσα στα συγκεκριμένα όρια που θέτει το θεσμικό πλαίσιο και η οργάνωση/διοίκηση των υπηρεσιών.

4. Σχεδιασμός της παρέμβασης

4.1. Από την κατανόηση του φαινομένου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στο σχεδιασμό πολυδιάστατης στρατηγικής

Η διερεύνηση της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών στο πρόγραμμά μας επικεντρώθηκε - εκτός από τη μελέτη τους ως συγκεκριμένης κατηγορίας - και στο κατά πόσον μια μονογονεϊκή οικογένεια μπορεί να έχει και κατά πόσον μπορεί να απορροφήσει αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται στο κοινωνικό σύνολο (για παράδειγμα, κατά πόσον μπορεί ένα παιδί μιας μονογονεϊκής οικογένειας να έχει πρόσβαση σε ολόκληρο το φάσμα της εκπαίδευσης).

Συγκεκριμένα, πέραν της καταγραφής των διαστάσεων της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών, έγινε καταγραφή των κοινωνικών τους δικαιωμάτων όσον αφορά στην εργασία, στην εκπαίδευση, στη φροντίδα υγείας, στη στέγαση, στην πολιτική για την οικογένεια κ.α., αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της εθνικής μας πολιτικής στη διασφάλιση αυτών των δικαιωμάτων και καθορισμός των εμποδίων και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες οι μονογονεϊκές οικογένειες αποκλείονται από αυτά τα αγαθά και υπηρεσίες που χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά επιθυμητές⁸.

Η κατανόηση, εκ μέρους του προγράμματός μας, της σημασίας της φτώχειας επηρέασε την επιλογή των στρατηγικών παρέμβασης στις μονογονεϊκές οικογένειες⁹. Έτσι, καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών σημαίνει ενδυνάμωση της δυνατότητας πρόσβασης και συμμετοχής τους στη διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών. Αυτή η αντίληψη κατευθύνει τη δράση όχι μόνο προς τις οικογένειες αλλά και προς την κοινωνία γενικά και τους θεσμούς της σε όλους τους τομείς (π.χ. στην εκπαίδευση, στην υγεία, στην ψυχαγωγία) που καλούνται να εξασφαλίσουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διασφάλιση των κοινωνικών, αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μονογονεϊκών οικογενειών και τον μη αποκλεισμό τους (με σκόπιμο ή μη περιορισμό στην πρόσβαση) από τη διανομή αυτών των δημόσιων και κοινωνικών αγαθών.

4. 2. Στόχοι

Από την παραπάνω ανάλυση προέκυψε ότι πλήρης αντιμετώπιση της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών σημαίνει¹⁰:

8. Βλ. Τσιάκαλος Γ. 1990 και Κογκίδου Δ., Πανατζής Π. 1990.

9. Η κατανόηση αυτή της έννοιας της φτώχειας στο πρόγραμμά μας είχε επίπτωση στη συνέχεια και στην επιλογή των συγκεκριμένων μονογονεϊκών οικογενειών με τις οποίες κυρίως συνεργαστήκαμε στο Κέντρο Οικογένειας. Μετά την πρώτη αξιολόγηση των αναγκών όλων των οικογενειών, το μεγαλύτερο τμήμα της προσοχής μας επικεντρώθηκε κυρίως στις μονογονεϊκές οικογένειες που είναι ήδη αποκλεισμένες αλλά και στις μονογονεϊκές οικογένειες που βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο να οδηγηθούν σε κοινωνικό αποκλεισμό.

10. Η εφαρμογή των στρατηγικών ένταξης δεν μπορεί να είναι αποτελεσματική χωρίς τη συμμετοχή των ίδων των

- βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης (οικονομική διάσταση της φτώχειας)
- ενίσχυση της κοινωνικής συμμετοχής (κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας)
- πολιτιστικός εμπλουτισμός της ζωής και υπέρβαση συμπεριφορών διακρίσεων που υπάρχουν στο κοινωνικό περιβάλλον (πολιτιστική διάσταση της φτώχειας)

Από τους στόχους αυτούς προκύπτουν συγκεκριμένες δράσεις σε καθεμιά από αυτές τις διαστάσεις που υποδηλώνουν ύπαρξη ή οδηγούν στη φτώχεια και οι δράσεις αυτές συναποτελούν ένα πολυδιάστατο σχέδιο παρέμβασης.

4. 3. Σκοποί

Σκοπός - "σκοπός", με την έννοια του "ενδιάμεσου στόχου" - της παρέμβασης ήταν:

Πρώτον: Δημιουργία και εδραίωση κατάλληλης υποδομής κοινωνικών δράσεων και υπηρεσιών για:

- Άρση των αρνητικών συνεπειών της μονογονεϊκότητας (στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και συναισθηματικό επίπεδο).
- Βελτίωση της ποιότητας ζωής των μονογονεϊκών οικογενειών και
- Ενίσχυση της αυτογνωσίας, αυτοπεποίθησης και ικανότητας επίλυσης προβλημάτων των μόνων-γονέων.

Δεύτερον: Ευαισθητοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος σε ό,τι αφορά θέματα μονογονεϊκών οικογενειών και αποδοχή εκ μέρους της κοινωνίας της μονογονεϊκής οικογένειας ως εναλλακτικής και αποδεκτής μορφής οικογενειακής οργάνωσης.

4.4. Μορφές παρεμβάσεων

Πολυδιάστατη προσέγγιση του φαινομένου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού της ομάδας των μονογονεϊκών οικογενειών δε σημαίνει υιοθέτηση μεμονωμένων δραστηριοτήτων οι οποίες θα εφαρμόζονται παράλληλα και προσθετικά, αλλά διασύνδεσή τους (συνοχή τους) στο πλαίσιο ενός μοντέλου, μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής¹¹.

Η πολυδιάστατη αυτή προσέγγιση εμπεριέχει την πολλαπλότητα των παραγόντων που επηρεάζουν τις συνθήκες και τους όρους ζωής των οικογενειών συνολικά

υποκειμένων. Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την επιλογή των εξειδικευμένων στρατηγικών και στόχων ήταν η διερεύνηση, με ποιοτικές μεθόδους, της υποκειμενικής εκτίμησης των μόνων - μητέρων σχετικά με τη δική τους κατάσταση, με τις αιτίες που προκαλούν τη φτώχεια και τις δυνατότητες υπέρβασής της. Βλ. Κογκίδου Δ. 1995, σσ. 569-602 και Κογκίδου Δ., Πανταζής Π. 1990.

Επίσης, η μελέτη των αναπαραστάσεων που έχουν οι μόνες - μητέρες για τη μορφή οικογενειακής οργάνωσης στην οποία ζουν αποδείχθηκε ιδιαίτερα χρήσιμη καθώς η εμφάνιση πολλών προβληματικών καταστάσεων στο πλαίσιο της μονογονεϊκότητας - πέραν εκείνων που σχετίζονται με την απασχόληση, οικονομικά θέματα κ.ά. - είναι στενά συνυφασμένη με συγκεκριμένες αναπαραστάσεις και συνεπώς η επίλυση των προβλημάτων αυτών συνδέεται με την ανασυγκρότηση αυτών των αναπαραστάσεων. Βλ. Κογκίδου Δ. 1995, σσ. 265-283 και Κογκίδου Δ. 1994.

11. Η προσπάθεια αυτή αποτέλεσε ένα θέμα που ήταν στο επίκεντρο των συζητήσεων στο πρόγραμμα POVERTY 3-6λ. Simonin B., (Coordinator), 1994.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ 1
<i>Ομάδα - στόχος παρέμβασης</i> Μονογονεϊκές οικογένειες της περιοχής που βιώνουν φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό.
<i>Σκοπός παρέμβασης</i> - Εξασφάλιση σταθερού υποστηρικτικού πλαισίου και ενίσχυση των δυνατοτήτων συμμετοχής των μονογονεϊκών οικογενειών στην ευρύτερη κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ζωή. - Αύξηση της αυτοεκτίμησης, αυτογνωσίας, αυτοβεβαίωσης και ικανότητας επίλυσης προβλημάτων. - Διερεύνηση δυνατοτήτων για επίτευξη αλλαγών στη ζωή τους, μεγιστοποίηση του δυναμικού τους, δραστηριοποίηση και αντιμετώπιση της απάθειας.
<i>Είδος παρέμβασης (Δραστηριότητες)</i> - Συμβουλευτική υποστηρικτική εργασία σε ατομική και ομαδική βάση και προσπάθεια συγκρότησης δομών κοινωνικής αυτοβοήθειας. - Υπηρεσίες διαμεσολάβησης/διασύνδεσης - ανάλογα με τις ανάγκες των οικογενειών - σε φορείς υγείας, πρόνοιας, εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, παιδικής προστασίας, κ.ά. καθώς και ανάπτυξη των διαμεσολαβητικών στρατηγικών και δεξιοτήτων της οικογένειας. - Δημιουργία προϋποθέσεων για ένταξη ή επανένταξη των μόνων-γονέων στην αγορά εργασίας, παροχή ευκαιριών για αυτοαπασχόληση με συμβουλευτική και τεχνική υποστήριξη στην ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. - Λειτουργία ομάδων μόνων-γονέων, και εφήβων. - Παροχή πληροφόρησης ή πρακτικής βοήθειας σε θέματα νομικά, υγείας, εργασίας, ασφάλισης, κατοικίας, διαχείρισης ελεύθερου χρόνου και χρημάτων, παιδικής φροντίδας, εκπαίδευσης των παιδιών. - Προώθηση της εκπαιδευτικής επιτυχίας των παιδιών με ενισχυτική διδασκαλία και άλλες μορφές παρέμβασης. - Δημιουργική απασχόληση, ψυχαγωγικές/εκπαιδευτικές δραστηριότητες και περιστασιακή κάλυψη αναγκών για παιδική φροντίδα.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ 2

Ομάδα - στόχος παρέμβασης

Ιατροκοινωνικές υπηρεσίες και άλλοι φορείς που άμεσα ή έμμεσα ασκούν κοινωνική πολιτική (π.χ. παιδικοί σταθμοί, σχολεία, τοπικοί σύλλογοι - οργανώσεις)

Σκοπός παρέμβασης

- Δημιουργία και ανάπτυξη δικτύου παραπομπών.
- Ευαισθητοποίηση σε θέματα σχετικά με τις μονογονεϊκές οικογένειες.
- Αλλαγή στάσης και πρακτικής για μονογονεϊκές οικογένειες.
- Προώθηση αλλαγών στην κρατική πολιτική και νομοθεσία για τη βελτίωση του επιπέδου ζωής των μονογονεϊκών οικογενειών.

Είδος παρέμβασης (Δραστηριότητες)

- Επαφές γνωριμίας - Αλληλοενημέρωση - Συντονισμός υπηρεσιών.
- Δημιουργία Υποστηρικτικού Δικτύου.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ 3

Ομάδα - στόχος παρέμβασης

Γενικός πληθυσμός της περιοχής

Σκοπός παρέμβασης

- Εκπαίδευση της κοινότητας σε ψυχοκοινωνικά θέματα.
- Ευαισθητοποίηση σε θέματα σχετικά με τις μονογονεϊκές οικογένειες.
- Δημιουργία δικτύου αλληλεγγύης.
- Μείωση των διακρίσεων.
- Αποδοχή της μονογονεϊκότητας ως μιας μορφής οικογενειακής οργάνωσης έτσι ώστε να μειωθεί ο στιγματισμός και η περιθωριοποίηση.

Είδος παρέμβασης (Δραστηριότητες)

- Επαφές
- Σεμινάρια, εκδηλώσεις
- Κέντρο Πληροφόρησης/τεκμηρίωσης
- Δημιουργία Υποστηρικτικού Δικτύου
- Οργάνωση ομάδας εθελοντών/τριών

(και του κάθε μέλους της ατομικά). Πρόκειται για μια συνολική προσέγγιση όπου, σε επίπεδο θεωρητικής αναζήτησης και πρακτικής παρέμβασης, επιδιώκεται η άρση των συνθηκών που οδηγούν τις οικογένειες στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό μέσω της αντιμετώπισης συνολικότερων αναγκών (ιατρικών, οικονομικών, ψυχολογικών, κοινωνικών, περιβαλλοντολογικών, νομικών κ.ά.). Η πολυπαραγοντική προσέγγιση δεν εννοείται, στη δική μας περίπτωση, κυρίως ως επίδραση διαφόρων παραγόντων στο άτομο αλλά θίγεται και το ευρύτερο πλαίσιο και οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναδεικνύονται αυτοί οι παράγοντες (και προς τους οποίους, επίσης, οφείλει να επιδιωχθεί αλλαγή).

Από τα παραπάνω απορρέουν διάφορες μορφές παρέμβασης, οι οποίες διακρίνονται ανάλογα με την ομάδα στην οποία απευθύνονται. Δηλαδή:

α) παρεμβάσεις στις μονογονεϊκές οικογένειες

β) παρεμβάσεις στις αρμόδιες υπηρεσίες και

γ) παρεμβάσεις στο γενικό πληθυσμό.

Με βάση την ομάδα - στόχο διαμορφώθηκαν ανάλογα οι σκοποί και το είδος, δηλαδή οι δραστηριότητες, της παρέμβασης.

Οι δραστηριότητες που μπορούν να αναπτυχθούν στο πλαίσιο σχεδιασμένων παρεμβάσεων του είδους που σκιαγραφήσαμε παραπάνω είναι πάρα πολλές.

Ο τρόπος και η πορεία ανάπτυξης των τριών μορφών παρέμβασης φαίνεται σχηματικά στους προηγούμενους πίνακες.

5. Πειραματισμός και ανανέωση

Η υιοθέτηση μιας ολοκληρωμένης και πολυδιάστατης προσέγγισης¹² για τη καταπολέμηση της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών προϋποθέτει και επιβάλλει τη συμμετοχή διαφόρων εταίρων στη κοινότητα¹³ καθώς και των ίδιων των ενδιαφερόμενων ατόμων¹⁴ στο πλαίσιο μιας νέας οργανωτικής δομής¹⁵. Η ανάπτυξη δραστηριοτήτων

12. Η ανάγκη για πολυδιάστατη προσέγγιση στην αντιμετώπιση της φτώχειας δεν ήταν τόσο εμφανής κατά την έναρξη του ευρωπαϊκού προγράμματος POVERTY 3. Η αποτελεσματική καταπολέμηση ενός πολυδιάστατου φαινομένου, όπως είναι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός, κατέδειξε τη σημασία μιας αντίστοιχης στρατηγικής. Βλ. Simonin B. (Coordinator), 1994.

13. Η έννοια της εταιρικότητας ήταν μία από τις βασικές καθοδηγητικές αρχές του POVERTY 3. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας των προγραμμάτων, η σημασία της, η αξία, και ο ρόλος της στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού διερευνήθηκε πολύ και περιλαμβάνεται στην Πράσινη Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική. Βλ. Estivill J. (Coordinator), 1994.

14. Ήταν δύσκολο να διασφαλιστεί η συμμετοχή της ομάδας αυτής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων εξαρχής εξαιτίας της μη συγκρότησής της σε συλλογικό επίπεδο και των χαρακτηριστικών της. Η έννοια της συμμετοχής θεωρήθηκε, λοιπόν, ως στόχος και διαδικασία η οποία έπρεπε να επιτευχθεί μεσοπρόθεσμα. Για την έννοια της συμμετοχής στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα POVERTY 3 βλ. Van Rees W. and Rodrigues 1993 and "Beyond the Wall" - Papers on Participation. E. E. I. G. Animation and Research, Lille 1993.

15. Η υιοθέτηση μιας πολυδιάστατης στρατηγικής προϋποθέτει ένα νέο τύπο οργάνωσης. Η Κοινότητα πρότεινε τη λειτουργία μιας νέας οργανωτικής δομής για τον καλύτερο συντονισμό σε όλα τα επίπεδα του ευρωπαϊκού προγράμματος POVERTY 3 (τοπικό, εθνικό και σε επίπεδο Κοινότητας). Οι βασικές αρχές και τα προβλήματα αυτής της δομής αναφέρονται στα: Abou Sada G., Breuer W. and Swiergiel C. 1994. Επίσης, η αξιολόγηση θεωρήθηκε αναπόσπαστο τμήμα του POVERTY 3 και είχε συγκεκριμένο τμήμα του προϋπολογισμού. Για το σύστημα αξιολόγησης βλ. O. Cinnéide S. (Coordinator), 1994.

που θα αποτελούσαν ένα συνεκτικό, συντονισμένο και ενοποιημένο σύνολο, δηλ. μια ολοκληρωμένη αντιμετώπιση της φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών σε τοπικό επίπεδο, ήταν ο πειραματισμός που αναλάβαμε.

Η ανάγκη δημιουργίας Κέντρου και Υποστηρικτικού Δικτύου με στόχο την ψυχοκοινωνική στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών προέκυψε ως αναγκαιότητα από την α' φάση έρευνας του ευρωπαϊκού προγράμματος "ΦΤΩΧΕΙΑ 3" στις δυτικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης και λειτούργησε στο πλαίσιο του από το 1991 έως το 1994.

Το Κέντρο Οικογένειας ήταν ένα περιβάλλον πειραματισμού και καινοτομιών για την ελληνική κοινωνική πολιτική καθώς ακολούθησε νέες μορφές οργάνωσης και δράσης, για μια ομάδα που για πρώτη φορά ερχόταν ουσιαστικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

Στηρίχθηκε σε μελέτη των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της περιοχής και σε καταγραφή των αναγκών της συγκεκριμένης ομάδας έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις ιδιαίτερες συνθήκες ζωής στην περιοχή (με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους). Περιλάμβανε εξειδικευμένες και διαφοροποιημένες παρεμβάσεις στο πλαίσιο ενός πολυδιάστατου μοντέλου που επέτρεπε την άμεση διαπίστωση της φτώχειας και των κινδύνων διολίσθησης στη φτώχεια και έδινε τη δυνατότητα πρόληψης και ολόπλευρης αντιμετώπισης σε τοπικό επίπεδο. Επίσης, η εφαρμογή της πολυδιάστατης και ολοκληρωμένης παρέμβασης - που αποτελεί σημαντικό στοιχείο μιας κοινωνικής πολιτικής νέου τύπου - στηρίχθηκε: στην εταιρικότητα των φορέων που ασκούν άμεσα ή έμμεσα κοινωνική πολιτική, στη συμμετοχή των χρηστών/τριών στη διαμόρφωση και υλοποίηση των μέτρων, στην αυτοαξιολόγηση, στη δικτύωση στην κοινότητα, στην τομεοποίηση και στην ισότιμη συνεργασία της διεπιστημονικής ομάδας.

Συνεπώς ο πειραματισμός / καινοτομία έγκειται:

- Στον τρόπο λειτουργίας και τις συγκεκριμένες προγραμματικές αρχές (συγκεκριμένοι σκοποί και στόχοι που προέκυψαν μετά από μελέτη της ομάδας-στόχου, δράση με συμμετοχικές διαδικασίες και στο πλαίσιο ενός ορθολογικά σχεδιασμένου μοντέλου)

- στη δυναμική που εμπεριείχε για αλλαγή της υπάρχουσας αναποτελεσματικής - κυρίως επιδοματικής - πολιτικής για τις μονογονεϊκές οικογένειες με μια πολιτική αποτελεσματική και με μακροπρόθεσμη ωφέλεια για τους χρήστες/ τριες

- Στην αυτοαξιολόγηση

- στον συνυπολογισμό του κόστους / ωφέλειας

- στην επιρροή στο δημόσιο λόγο και την πρακτική ορισμένων φορέων

- στη διερεύνηση μιας διαφορετικής σχέσης χρηστών/ τριών με υπηρεσίες κοινωνικής πολιτικής

- στην επικοινωνία με άλλα αντίστοιχα προγράμματα για ανταλλαγή εμπειριών.

Η υλοποίηση αυτού του προγράμματος στηρίζεται σε ορισμένες βασικές προϋποθέσεις, όπως διεπιστημονική και διατομεακή συνεργασία, δραστηριοποίηση των πολιτών στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής τους ζωής, κοινωνική - διοικητική και πολιτική οργάνωση αποκεντρωμένη που να δημιουργεί απαραίτητους όρους για τη

συμμετοχή των πολιτών στο σχεδιασμό, υλοποίηση και αξιολόγηση των προγραμμάτων, αξιοποίηση ουσιαστική όλων των πόρων. Στοιχεία από τα παραπάνω συναντούμε σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη αλλά όχι στην Ελλάδα, και αυτό αποτέλεσε πηγή πολλών προβλημάτων κατά την εφαρμογή του προγράμματος.

Η ανάπτυξη και λειτουργία του Κέντρου Οικογένειας ήταν, για το λόγο αυτό, ένα συνεχές πεδίο αγωνίας και πρόκλησης για την αντιμετώπιση των γραφειοκρατικών και άλλων εμποδίων που προέρχονταν από τις αντιστάσεις των συμμετεχόντων. Σημειώνεται ότι η συνεργασία των εταιρών για πρώτη φορά δοκιμαζόταν σε τοπικό επίπεδο. Επί πλέον, η καινοτομική φύση της δράσης προϋπέθετε την ύπαρξη κατάλληλης οργανωτικής δομής που θα διαφύλαττε τη συνεκτικότητα της δράσης και θα αποτελούσε έκφραση -σε διοικητικό επίπεδο- της εταιρικής και της πολυδιάστατης προσέγγισης. Αυτή η νέα δομή οργάνωσης αποτέλεσε επίσης ένα σημείο τριβής.

Η πιθανότητα αλλαγής των παραδοσιακών τρόπων χειρισμού κοινωνικών ζητημάτων εκ μέρους των φορέων ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει αντιστάσεις, ιδιαίτερα όταν καλούνται να κατανοήσουν ή να αποδεχθούν νέα κοινωνικά φαινόμενα και ανταποκριθούν σ' αυτά. Βέβαια, τις περισσότερες φορές, δεν υπήρξε πολιτική βούληση για να αντιμετωπιστούν με σοβαρότητα κοινωνικά φαινόμενα, όπως είναι η φτώχεια και η μονογονεϊκότητα. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι το Κέντρο Οικογένειας έκλεισε μερικούς μήνες μετά το τέλος του προγράμματος "ΦΤΩΧΕΙΑ 3", το 1994.

6. Μελλοντική ανάπτυξη δράσεων για μονογονεϊκές οικογένειες - Μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική

Καθώς όλο και περισσότερες μορφές οικογενειακής οργάνωσης γίνονται αποδεκτές και αυξάνεται ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών¹⁶, προβλέπεται στο μέλλον αύξηση της ζήτησης δομών που θα καλύπτουν τις ανάγκες τους.

Η καθυστέρηση στην ανάπτυξη αντίστοιχων υπηρεσιών στην Ελλάδα οφείλεται σε πολλούς παράγοντες που επηρέασαν αρνητικά κάθε νεοτεριστική προσπάθεια (πολιτικοί, κοινωνικοί-πολιτιστικοί, οικονομικοί). Επίσης οφείλεται και στην ανυπαρξία ομάδων πίεσης (όπως το γυναικείο κίνημα) για την ανάπτυξη ειδικών προγραμμάτων για γυναίκες και άτομα που ζουν σε συνθήκες φτώχειας, στην απουσία συγκροτημένης πολιτικής για την οικογένεια καθώς και εκπαιδευτικής πολιτικής για τη στελέχωση νέων δομών (Κογκίδου 1995).

Εξάλλου, ακόμη και στην περίπτωση που υπάρχει πολιτική βούληση για τη δημιουργία αντίστοιχων δράσεων, ο τύπος και η μορφή χρηματοδότησης, ο κεντρικός - συγκεντρωτικός χαρακτήρας των φορέων, η απουσία ουσιαστικής διεπιστημονικής και διατομεακής συνεργασίας, αποθαρρύνουν, σε μεγάλο βαθμό οποιαδήποτε αποκε-

16. Εκτιμάται ότι με μία μικρή καθυστέρηση η Ελλάδα, που έχει το χαμηλότερο ποσοστό μονογονεϊκότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θα προσεγγίσει την εικόνα των άλλων ευρωπαϊκών κρατών (Πηγή: Eurostat 1995 8).

ντρωμένη κοινωνική πολιτική. Πόσο μάλλον την αναζήτηση μιας κοινωνικής πολιτικής νέου τύπου σε τοπικό επίπεδο. Μιας πολιτικής που θα δημιουργεί απαραίτητους όρους για τη συμμετοχή των ενδιαφερόμενων ατόμων στο σχεδιασμό, υλοποίηση και αξιολόγηση των προγραμμάτων και την ουσιαστική αξιοποίηση όλων των πόρων.

Η λειτουργία του Κέντρου Οικογένειας και συνολικά του προγράμματος "ΦΤΩΧΕΙΑ 3" στη Δυτική Θεσσαλονίκη αποτέλεσε μια θετική αλλά μεμονωμένη εμπειρία ως προς τα παραπάνω, που δεν ανατρέπει τη γενική κατάσταση.

Υπάρχει άμεση αναγκαιότητα στην Ελλάδα για υιοθέτηση μιας κοινωνικής πολιτικής που να διασφαλίζει ένα ελάχιστο εισόδημα στις μονογονεϊκές οικογένειες για μια αξιοπρεπή διαβίωση. Η κοινωνική πρόνοια, όχι μόνο στην Ελλάδα, δεν παρέχει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη στήριξη των μόνων-μητέρων. Επίσης, για τις μόνες-μητέρες με περιορισμένα εφόδια και δεξιότητες ή και μικρά παιδιά, η εργασία δεν είναι ο τρόπος εξόδου από τη φτώχεια. Όπως υποστηρίζει και η Brandwein (1994), ούτε η αγορά εργασίας ούτε η κοινωνική πρόνοια μόνες τους παρέχουν ικανοποιητικό εισόδημα για μια αξιοπρεπή και ισότιμη διαβίωση μέσα στην κοινωνία.

Εξαιτίας των περιορισμών των πολιτικών κατά τομείς και κατά ειδικές κατηγορίες η τάση που διαγράφεται, τουλάχιστον στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών είναι η υιοθέτηση μιας "σφαιρικής" στρατηγικής για την κάλυψη των πολυδιάστατων αναγκών των λιγότερο ευνοημένων ομάδων.

Πρόκειται για μια πολυδιάστατη προσέγγιση που συνδυάζει στοιχεία ενεργητικής πολιτικής για την εργασία και μείωση της κοινωνικής απομόνωσης. Η πολιτική αυτή στοχεύει σε: α) πιο αποτελεσματικό συντονισμό των πολιτικών έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν οι πολυδιάστατες ανάγκες των ατόμων, β) προγράμματα που λειτουργούν σε μια συγκεκριμένη γεωγραφικά περιοχή και γ) σταθερότητα και συνέχεια στις παρεμβάσεις έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν οι συσσωρευτικές μειονεξίες (βλ. European Community Observatory on National Policies to combat social exclusion 1991).

Αυτή η κοινωνική πολιτική νέου τύπου δημιουργεί ένα νέο πλαίσιο για συνεργασία μετά από διαπραγματεύσεις, ένα "συμβόλαιο" με όσο το δυνατόν περισσότερους φορείς απ' αυτούς που, εν δυνάμει, εμπλέκονται στην εφαρμογή της. Απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής είναι η ένταξή της στο σχήμα αποκέντρωσης που προβλέπουν οι νέες πολιτικές τοπικής ανάπτυξης.

Η δράση του Κέντρου Οικογένειας αποτέλεσε παράδειγμα καλής πρακτικής (από την άποψη της τεχνογνωσίας) για το σχεδιασμό εθνικής πολιτικής στον τομέα αυτό (Κογκίδου 1993). Η λειτουργία του υποσημείωσε την ανάγκη για εκδήλωση ενδιαφέροντος για τις μονογονεϊκές οικογένειες σε εθνικό επίπεδο και προώθησε το δημόσιο διάλογο σ' αυτό τον τομέα. Η αποτελεσματικότητα αντίστοιχων εγχειρημάτων στο μέλλον εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, καθώς υπάρχουν αντιστάσεις που προέρχονται από πολλούς τομείς και οι νέες αυτές πολιτικές έχουν αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικού προβληματισμού σε μικρή έκταση και ελάχιστα συμπεριλαμβάνονται στη διαδικασία εκπαίδευσης ή μετεκπαίδευσης των στελεχών αυτού του τομέα.

7. Συμπεράσματα

Στόχος της δράσης για τις μονογονεϊκές οικογένειες ήταν ο πειραματισμός σε νέες στρατηγικές για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Υπήρξε μια πρότυπη δράση εξαιτίας του πειραματικού της χαρακτήρα ως προς την πολυδιάστατη προσέγγιση. Ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας πολλών φορέων στην κοινότητα. Στην τελική του διαμόρφωση συνέβαλαν δραστήρια τα ίδια τα ενδιαφερόμενα άτομα και η διεπιστημονική ομάδα, υπήρχε συστηματική καταγραφή και αξιολόγηση της πορείας υλοποίησης των στόχων του και της επίδρασής του, δόθηκε έμφαση στην ορατότητά του στην κοινότητα και στη δικτύωσή του. Παράλληλα, η λειτουργία του Κέντρου Οικογένειας δημιούργησε μια νέα συλλογικότητα στις μονογονεϊκές οικογένειες και ενίσχυσε την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της ομάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Κογκίδου, Δ., (1995), *Μονογονεϊκές οικογένειες, Πραγματικότητα-Προοπτικές-Κοινωνική πολιτική*, εκδ. "Νέα Σύνορα"-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα.
- Κογκίδου, Δ., (1994), "Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες", *Δίνη* 7, σσ. 131-143.
- Κογκίδου, Δ., (1990), Πανατζής, Π., "Μονογονεϊκές οικογένειες: περιορισμοί, ανάγκες και προοπτικές (στην περιοχή Ελευθερίου-Κορδελιού, Ευόσμου, Μενεμένης)", Έκθεση για την πρότυπη δράση ΦΤΩΧΕΙΑ 3, Θεσσαλονίκη.
- Τσιάκαλος, Γ., (1990), "Έκθεση Δραστηριοτήτων Α' Περιόδου του προγράμματος ΦΤΩΧΕΙΑ 3", ΑΜΒ Θεσσαλονίκη.
- Τσιάκαλος, Γ., (1991), Κογκίδου, Δ., "Ορισμός της φτώχειας ή : από τον ορισμό της φτώχειας εξαρτώνται οι στρατηγικές καταπολέμησής της", ΦΤΩΧΕΙΑ 3, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

- Abou Sada, G., Breuer, W. and Swiergiel C., (1994), *Administration and management*. E.E.I.G. Animation and Research, Lille.
- Brandwein, R., (1994), "Women's Reality: Making Welfare Work and Making Work Pay", *Social Justice*, vol. 21, No 1, pp. 71-75.
- Bruto da Costa (ed.), (1994), *Definitions of Poverty, Exclusion and Integration*. Working paper. E.E.I.G. Animation and Research, Lille, POVERTY 3.
- Duncan, G. J., and Hoffman S. D., (1985), "A Reconsideration of the Economic Consequences of Marital Dissolution", *Demography*, vol. 22, pp. 485-498.
- Garfinkel, I. and McLanahan, S., (1994), "Single-Mother Families, Economic Insecurity, and Government Policy", στο S. H. Danziger, G. D. Sandefur, D. H. Weinberg (eds.), *Confronting Poverty, Prescriptions for Change*, Harvard, University Press, New York.
- Eurostat, (1995), *Demographic Statistics 1995*, EC Luxembourg, 19956.
- Estivill, J. (Coordinator), with U. Becher, A. Papantoniou, L. Zanier, (1994), *Partnership and the fight against exclusion*. E.E.I.G. Animation and Research, Lille.
- European Commission, (1994), *The major issues of European demography*, V/5491/95, Brussels.

- Kogidou, D., (1993), "Searching for a new social policy for single-parent family in poverty conditions: the paradigm of the Family Center in Western Thessaloniki", στο P. Conroy and N. Flanagan, *Women and poverty in the European Community. Issues in the current debate*, European Commission, Employment, Industrial Relations and Social Affairs. DG V/A/3. Equal Opportunities Unit. Document Ref: V/42/94. Ireland.
- O. Cinneide, S. (Coordinator), with Simonin B., Verzelen W., Commins P., (1994), *The evaluation of a complex programme*, Working paper, E.E.I.G. Animation and Research, Lille.
- Room, G. et al., (1991), *European Community observatory on national policies to combat social exclusion*, First Annual Report, Summary, April 1991. Commission of the European Communities, Directorate General V. Employment, Social Affairs, Industrial Relations.
- Simonin, B. (Coordinator), with Georis P., (1994), *The multidimensional approach as a principle of the programme*. E.E.I.G. Animation and Research, Lille.
- U. S. Bureau of the Census 1993, *Poverty in the United States: 1992*, Current Population Reports, Series P-60, No 185, Washington, DC: U. S. Government Printing Office.
- Van Rees, W. and Rodrigues, (1993), *Participation in the Third Poverty Programme*. E.E.I.G. Animation and Research, Lille.